

PRESTUP, KAZNA I ZATVORENIČKI WELTANSCHAUUNG*

Leposava Kron*

Zlatko Nikolić*

Zoran Stevanović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Never to suffer would never to have been blessed¹

Edgar Allan Poe

Autori ovog članka tvrde da način na koji društvo tretira svoje zatvorenike mnogo kazuje o prirodi te kulture. Zatvorski sistem je na mnogo načina dobra prizma kroz koju se može istražiti konkretna kultura. Reference na rane zatvore mogu se naći u mnogim starim kulturama. Pre više hiljada godina vavilonci osobe koje su izvršile neki manji zločin, kao i robove i strance, zatvarali u zatvor Bit Kili. U klasičnoj Grčkoj i Rimu povremeno su se, osobe koje čekaju na suđenje ili egzekuciju, zatvarale u privatne zatvore – carcer privatus. U drevnoj Atini postojali su zatvori zvani desmoterion što u bukvalnom prevodu znači "u lancima". U Starom Zavetu se spominje zatvaranje Misiraca, Filistinaca, Asiraca i Izraelita. U Jerusalimu su postojala bar tri zatvora u vreme Nabukodonosora: Beth ha-keli ili "kuća za zatvaranje", Beth haasourim ili "kuća lanaca" i Bor koji je podsećao na podzemnu cisternu. Kada je 1764. Čezare Bekaria objavio kratku ali veoma poznatu zbirku eseja Dei delitti e delle pene (O zločinima i

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011.

* Email: bebakron@gmail.com

* Email: zlatkon@ptt.rs

* Email: zoranstev_iksi@yahoo.com

¹ Edgar Allan Poe: Onaj ko nije patio ne može biti blagosloven.

kaznama) počinje njegova beskompromisna borba protiv torture u cilju iznuđivanja priznanja, tajnih optužnica, arbitrarnosti diskrecionog prava sudija, nekonzistentnosti, uoptrebe ličnih veza da bi se izdejstvovala blaža kazna kao i smrtne kazne kako za ozbiljne tako i minorne delikte.

KLJUČNE REČI: zatvori starog sveta / zatvorska subkultura / zatvorenički Weltanschauung

Svaki zatvor ima sopstvenu individualnost. Uticaj subkulture zatvora zavisi od idiosinkratičnosti te individualnosti. Zatvorska subkultura kreira relevantne komponente zatvorskog sveta i zatvoreničkog Weltanschauung – a.

Prestupi pojedinaca u odnosu na ono što je socijalno poželjno, očekivano, običajima uspostavljeno kao pravilo ili zakonom proskribovano u bilo kojoj zajednici, prate čovečanstvo od njegovog nastanka. Isto tako, potreba za kažnjavanjem prestupnika ili onih koji krše dobre običaje neke strukturisane sredine duboko je ukorenjena u osećajnom životu ljudi. Starozavetni zakon taliona (*lex talionis*) koji kaže "oko za oko, zub za zub, život za život" poznat je i pod nazivom zakon vendete ili krvne osvete. Krvna osveta je običaj karakterističan za primitivna društva; konflikt između dve familije započet ubistvom člana jedne familije se nastavlja međusobnim ubijanjem, jednog po jednog muškarca. Sintagma "krvna osveta" označava da jedna familija drugoj "duguje krv" taj dug se vraća samo ubistvom muškarca iz druge familije. Krvna osveta je jedan od tradicionalnih običaja kojeg možda najbolje definiše *Kanon Leke Dukađinija*². Ovaj kanon nedvosmisleno kaže da "ukoliko jedan čovek ubije drugoga, muški član porodice mora uzvratiti istom merom" (Trnavci, 1971). Ovaj Zakonik iz XV veka je i danas vrlo uticajan. "Zakonik je vrlo značajan. I danas je itekako na snazi. Svako o njemu razmišlja. U njemu su opisani i njime regulisani odnosi unutar porodice, porodične veze i veze unutar društva kao celine. Iz njega se vidi kako su bili regulisani odnosi između plemena, šta je osveta, kada se sveti a kada ne. Opisani su čak i detalji koji se odnose na pojedine zanate" (op.cit).

Upražnjavanje krvne osvete na Balkanu počinje u XV veku, pod turskom vlašću, a počinje da opada u XIX veku, kada balkanske zemlje počinju da stiču nezavisnost od Otomanske imperije. Ovaj običaj postoji i danas u nekim delovima Evrope kao što su područja Kosova, Albanije, Crne Gore,

² Napisan u XV. veku (publikovan posthumno), sakupio i kodifikovao Stefan Konstantin Đečovi (prevod, predgovor i objašnjenja: Halit Trnavci), Stvarnost, Zagreb, 1986.

Sardinije, Kampanje, Apulije, Krita, Korzike i Sicilije. Običaj *naplaćivanja krvi* postoji i van Evrope među Paštunima u Avganistanu, Kurdima u Iraku i Turskoj, u Somaliji, među Berberima u Alžiru, u Asamu - Indija, između Šita i Sunita, u južnoj Etiopiji, u nekim delovima Dagestana, Azerbejdžana, na severnom Kavkazu i Čečenima, među protivničkim klanovima na Filipinima i Kini (Grutzpalk, 2002).

Duh *lex talionis*-a je, u nekom od mogućih oblika, opstao u krivičnim zakonodavstvima antičkog i srednjovekovnog sveta, budući da državi nije bilo u interesu da rizikuje nezadovoljstvo podanika. Da bi države izbegle preuzimanje pravde od strane građana "u svoje ruke" i suzbile potencijalno nezadovoljstvo podanika, kazne i kažnjavanja su bila drakonska i u skladu sa navikama i običajima partikularne društvene zajednice toga doba. Nataloženo ljudsko iskustvo, međutim, pokazuje da takav vid kažnjavanja prestupnika predstavlja uglavnom samo zadovoljenje emotivnih potreba socijalne sredine. Istorija je pokazala da surovo kažnjavanje prestupnika nema posebnih efekata, a kriminal se sa razvojem društva samo uvećavao. Kao što je dobro poznato, zastrašivanje potencijalnih prestupnika oštrim kaznama nije imao nikakvog smisla ni dobrih posledica. Istorija pamti bizarne detalje kao što je fakt da su i za vreme javnih egzekucija džeparoši, na primer, obavljali svoj posao među publikom koja je sa manjim ili većim zadovoljstvom konkretnu egzekuciju posmatrala. To je navelo mnoge mislioce da se pozabave pitanjem smisla i svrhe kažnjavanja.

Kazne zatvora, odnosno običaji izolovanja i zatvaranja prestupnika pojavili su se relativno kasno u istoriji ljudskog društva. Sve do Buržoasko revolucije u Francuskoj zatvori su služili isključivo za zadržavanje prestupnika do njihove egzekucije ili deportacije. Same kazne zatvora postale su svrsishodne tek kada je sloboda i slobodno kretanje građanina postalo vrednost po sebi nakon Francuske revolucije. Razumljivo je da se u definisanju svrhe kažnjavanja uvek polazilo od kulturnih, religioznih i običajnih normi jedne društvene zajednice, naravno pretočenih u pravne ili zakonske norme. Opšta svrha kazni i kažnjavanja u svim zakonodavstvima ranijih i modernih vremena ima identičan cilj - zaštitu socijalne sredine od prestupa i njihovih izvršilaca. Implicitni smisao kažnjavanja se sastoji zapravo u tome da se obesmisli i učini luksuznim svako zadovoljenje ličnih potreba pojedinca na društveno nedopušten način (propisan zakonima) i stvaranje socijalne klime da se zločin zapravo ne isplati budući da se kazna ne može izbeći. Pod uticajem ideja francuskog prosvetiteljstva, italijanski mislilac *Čezare Bekarija* (Cesare Beccaria) je između 1763. i 1764. godine napisao svoju čuvenu zbirku eseja *O prestupima i kaznama* (Beccaria, 1995) u kojoj napada

primenjivanje surovih kazni i predlaže usvajanje kazne lišenjem slobode sa prinudnim radom. Bekarija se borio protiv smrtne kazne smatrajući je neopravdanom jer država primenjuje ubistvo radi ubistva. Takođe insistira na strogom respektovanju načela zakonitosti u krivičnom pravu. Bekarija emfazira i ideju prevencije, prema kojoj se kazna ne primenjuje zbog izvršenog krivičnog dela, već da se ono ne bi izvršavalo u budućnosti. Polazeći od tih ideja, on je predložio novi kazneni program, u kome predviđa zatvaranje prestupnika u popravnim domovima i zatvorima, smatrajući da je to najbolji put prilagođavanja kazne izvršenom krivičnom delu. Tako se na osnovu Bekarijinog programa, umesto ustanova za skitnice, besprizornu decu ili lakše prestupnike, javljaju popravnici domovi i zatvori, ali sa drugom svrhom i karakterom, koji će kasnije prerasti u osnovne institucije korekcionog sistema. Volter je takođe osuđivao vendetu i sugerisao da se usvoji, kao osnovni kriterijum pri kažnjavanju, načelo korisnosti za društvo, a to se može postići primenjivanjem kazne lišenja slobode s prinudnim radom i individualizacijom kazne. Ergo, Bekarija je naglašavao da suština kažnjavanja nije mučenje izvršioca već sprečavanje i odvratanje izvršioca od daljeg nanošenja štete društvu i eventualno sprečavanje drugih u činjenju zločina. Bekarijine ideje prevencije uticale su na čitave generacije mislilaca i istraživača ovih tema. Kažnjavanje za prestup, prema Bekariji, treba da bude brzo i neizbežno i prema svima jednako za ekvivalentan zločin, jer ni surovost ni svirepost ne daju kažnjavanju moć sprečavanja, već izvesnost. Ljudi se, naime, više plaše nečeg neizbežnog, navodi Bekarija, makar to bilo i blaže prirode. Ako bi se ljudi kažnjavali svirepo i surovo, misli ljudi bi postajale sve grublje i neosetljivije. Da bi se obezbedilo da kazna izazove željeni efekat, dovoljno je da se pobrinemo da "zlo" koje za prestupnika sadrži kazna prevazilazi "dobro" očekivano od zločina.

Kazne i kažnjavanje prestupnika su, razumljivo, evoluirale sa evolucijom međuljudskih odnosa, pa je pod uticajem abolicionista i, kasnije, različitih humanitarnih organizacija, ukinuta i smrtna kazna u skoro svim evropskim zemljama i od nedavno i kod nas. Zatvor je, nakon toga, postao jedina kazna iz spektra "drakonskih" kazni, ali se i u toj oblasti traže alternative, budući da je došlo i do prenaseljenosti zatvora i do smanjenja propisima predviđenih normi za izvršenje kazni. Otuda i pojava kućnog pritvora, elektronskog monitoringa i drugih zamena za zatvor, iako za pojedinca - prestupnika one ponekad nisu manje bolne od samog klasičnog zatvora.

Kako onda postići svrhu kažnjavanja, ako kazna sama po sebi nije dovoljna već samo bolna i ako izaziva otpor i odbacivanje od strane prestupnika? Pitanje koje se može postaviti je koji su to uslovi, sredstva i metode rada formalne socijalne kontrole države i njenih organa da bi se

bar delimično postigao cilj? Da li su zatvori i zatvaranje dovoljno dobro rešenje je pitanje koje se postavlja od ustanovljavanja prvih zatvora i ostalo je i do danas "open problem".

ZATVORI PRE ZATVORA: STARI I MEDIJEVALNI SVET

*Evo zakona, onako kako ga je uspostavio Zeus:
za ljude a ne za ribe, divlje zveri i ptice nebeske
koje se jedni drugima hrane, a bez ideje
pravde među njima: ljudima je darovao pravdu
i ona je, kako je dokazano na kraju,
najbolja stvar koju imaju³*

Hesiod

*I usniše san obojica u jednu noć,
svaki po značenju svojega sna za sebe,
i peharnik i hljebar cara Misirskoga,
koji bijahu sužnji u tamnici⁴*

Prva knjiga Mojsijeva 40:5

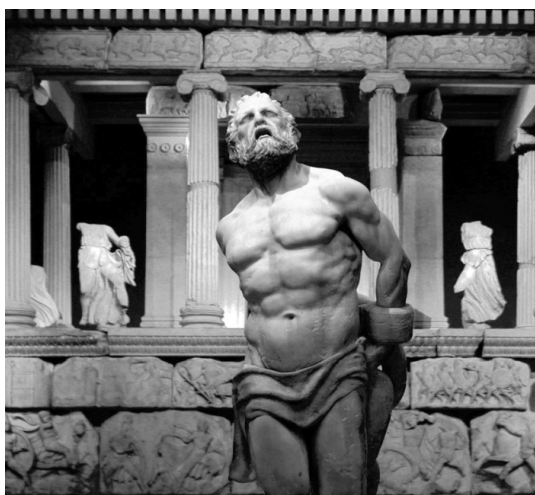
Zatvori starog i medijevalnog doba su nestali. Oni su danas ruševine ili građevine sa drugom namenom, a neki od njih su sačuvani i kao muzeji. Rana istorija zatvora takođe je nestala kao što je nestala Vavilonska biblioteka, ili je izgubljena, ili fragmentarna; u svakom slučaju nedostupna je u strukturiranoj formi i komplikovana za interpretaciju. Ni viševjekovni zajednički napor arheologa, filologa i istoričara nisu uspjeli da nam osvetle karakter famoznog Vavilonskog zatvora za strane zatvorenike *Bit Asiri*⁵ niti

³ Prev. L. Kron (sa engleskog prevoda Hesiodove Teogonije)

⁴ Prev. Đure Daničića

⁵ *Bit Asiri* (vavilonski): Zatvor za strane zatvorenike

zatvora *Bit Kili*⁶ (Roth, 2006) ni Velikog zatvora Egipatskog srednjeg kraljevstva. O zatvorima stare Atine može se naći ponešto, ali veoma malo, u starogrčkim oratorskim tekstovima kao i Platonovim spisima. Zatvori su se u staroj Atini zvali *desmoterion*, što u bukvalnom prevodu znači "mesto za lance", od grčke reči *desmotes* (grč. δεσμώτης) koja znači lanac i, metaforično, "biti u lancima", ergo okovan i zatvoren. *Desmotes* se spominje i u čuvenoj Eshilovojoj tragediji *Okovani Prometej* (*Prometheus Desmotes*) o čovekoljubivom titanu Prometeju, koji je *ljudima u nevolji* poklonio vatru sa Olimpa i time izazvao gnev vrhovnog boga Zeusa koji ga je osudio da bude okovan na stenama Kavkaza, na kraju sveta, sve dok se ne nađe duša koja bi svoju slobodu podarila njemu. Prometej ne želi da se pokori Zeusu i da vrati vatru već čuteći pristaje na kaznu. Upravo na ovom mestu započinje radnja *Prometheusa Desmotesa*, scenom u kojoj Vlast (*Kratos*) i Sila (*Bia*) vode Prometeja, prateći Hefesta koji nosi alat i okove, gorko žaleći i zarobljenika i svoj tužni posao kovača. Kao što znamo, tragedija se završava tako što Prometej konačno odbija da se pokori Zeusu koji ga baca u bezdan Hada⁸ i osuđuje da mu orao, bespomoćno prikovanom, svakoga dana kljuca jetru.

Prometheus Desmotes: Prometej u lancima

⁶ *Bit Kili* (vavilonski): Zatvor za domaće zatvorenike

⁷ VI vek pre nove ere

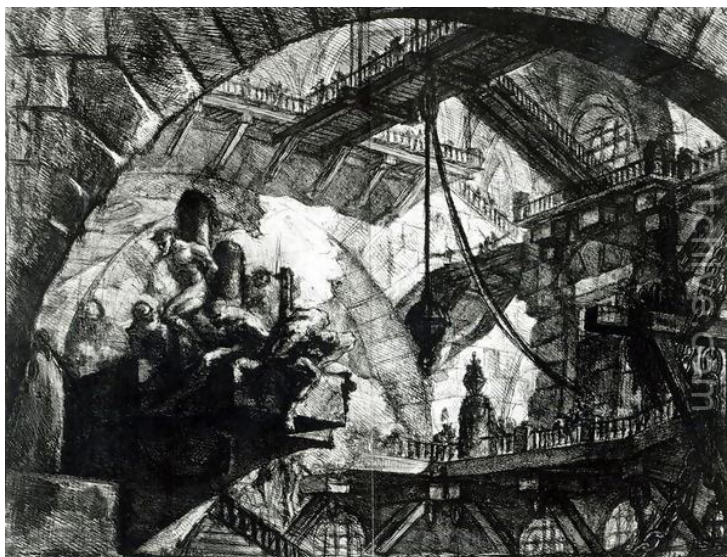
⁸ Zagrmj, zemlja se zatrese... I bezdan proguta sve... (Eshil: *Okovani Prometej*)

O starohebrejskim zatvorima takođe ima sasvim malo naznaka u Starom zavetu; tek toliko da su postojali kao oblik kazne za nepodobno ponašanje. Pa ipak, istorijski najvažnije svedočanstvo o postojanju zatvora u starom Egiptu nalazi se upravo u Bibliji u delu *Knjige Postanja* u kojem se opisuje utamničenje jevrejskog roba Josifa od strane faraonovog⁹ dvorskog sluge Petefrija: "I gospodar Josifov uhvati ga, i baci u tamnicu, gdje ležahu sužnji carski; i on bi ondje u tamnici... I usniše san obojica u jednu noć, svaki po značenju svojega sna za sebe, i peharnik i hljebar cara Misirskoga, koji bijahu sužnji u tamnici" (Prva knjiga Mojsijeva: Postanje; 39:20 – 40:5).

Međutim, ako zaista želimo da razumemo, sa tako malo egzaktnog znanja, tamnice starog i medijskog doba, moramo poznavati širi kulturološki koncept. O zatvaranju i prisilnoj izolaciji prestupnika rane pisane tragove u zapadnoj intelektualnoj tradiciji nalazimo u prvim velikim pisanim tekovinama naše civilizacije kao što su grčki mitovi i *Biblija*, konkretnije, kako smo videli, u *Knjizi Postanja*, ali uvek kao deo šire slike fizičkog kažnjavanja za počinjeno nedelo i to mučenjem, batinama, sakaćenjem ili smrću.

Uloga zatvora u kontekstu ideja zločina i kazne u staroj Grčkoj, Egiptu, Persiji, Izraelu, Rimu i medijskoj Evropi, uključujući i prakse zapadnog hrišćanstva, nije moguće razumeti bez poznavanja socijalne i pravne istorije partikularnih država, što, naravno, daleko prevazilazi intencije teksta koji je pred vama, dragi čitaocē. O izgledu i arhitekturi tih zatvora praktično nema pisanih izvora; razume se, moguće je na osnovu usputnih napomena i zapisa u literaturi, zamišljati kako su ta mesta eventualno izgledala.

⁹ Faraon je u Bibliji "Car Misirski" (Prevod Đure Daničića),

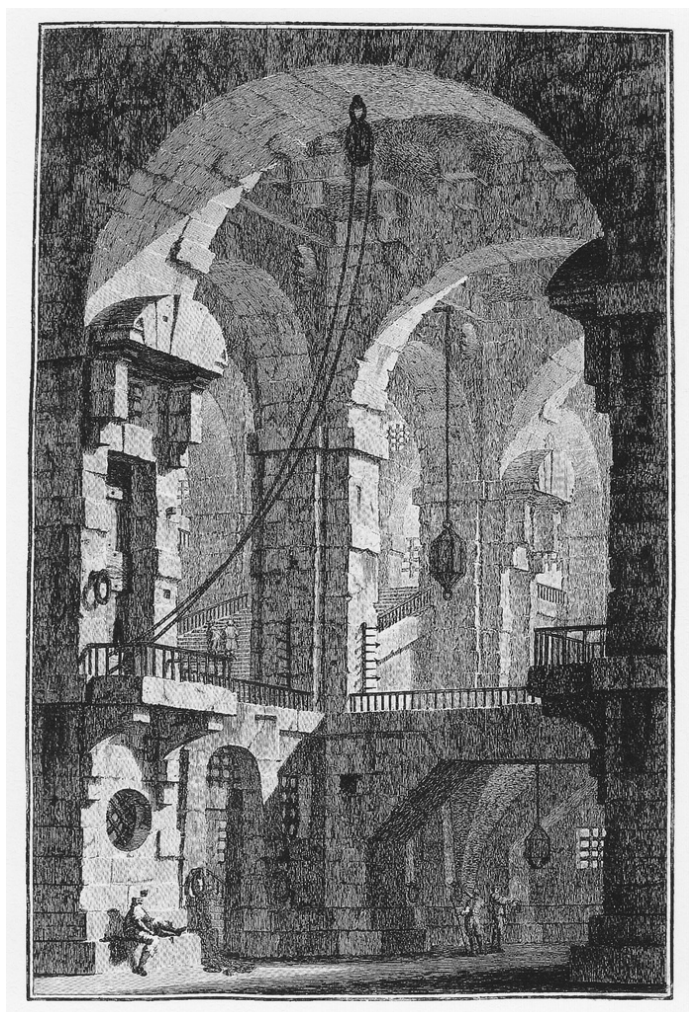
Giovanni Battista Piranesi (1760): *Carceri d'Invenzione*
(Imaginarni zatvor), British Museum, London, England

Đovani Batista Piranezi (1720 - 1778) je autor serije od 16 gravira "Zatvori" (*Carceri*) koje datiraju iz 1860-tih godina i predstavljaju dramatične i košmarne vizije tamnica kao masivnih arhitektonskih formi sa mračnim senkama i stepenicama koje nikuda ne vode, dok su ljudske figure jedva vidljive, dehumanizovane i sasvim beznačajne. Između uzmemiravajuće psihološke atmosfere ovih arhitektonskih fantazija i Gofmanovih tekstova o totalnim ustanovama iz XX veka postoji istorijsko i metafizičko srodstvo koje još uvek osećaju istaživači koji se bave ovim temama.

*Zbornik IKSI, 1-2/2011 – L. Kron, Z. Nikolić, Z. Stevanović
„Prestup, kazna i zatvorenički Weltanschauung“, (str. 49-76)*

*Giovanni Battista Piranesi (1760): Carceri d'Invenzione 2
(Imaginarni zatvor)*

Giovanni Battista Piranesi (1760)
(Carcere Oscura)

Mračni zatvor

Zatvor je u svakom slučaju mnogo stariji nego što tvrde oni koji smatraju da je nastao zajedno sa modernim krivičnim zakonima (Fuko, 1997:223). Znatno pre nego što je počelo da se sistematično upotrebljava za kažnjavanje prestupnika, zatvor je postojao u svom institucionalnom obliku. Zatvor je nastao izvan sudskog aparata (op.cit.), u vreme kada su u

čitavom društvenom tkivu izgrađivani postupci kojima je bio cilj odeljivanje, prostorno raspoređivanje i vezivanje pojedinaca za utvrđeno mesto, njihovo klasifikovanje, kodifikovanje i programiranje celokupnog ponašanja, obezbeđivanje stalne i apsolutne vidljivosti individue, kao i stvaranje ustrojstva za njihovo posmatranje, nadziranje, beleženje i ocenjivanje svih znanja o njima. Ta opšta forma mehanizama usmerena na pojedinca, stvorila je model zatvorske institucije pre nego što je zakon definisao zatvor kao glavnu i najadekvatniju kaznu (Fuko, op.cit.).

Zatvor u funkciji izolacije i ograničavanje slobode kretanja ljudi i kao način socijalne osude i kazne poznaju i najstariji narodi. Istorijski izvori kazuju da su neki oblici zatvora postojali već u drevnoj Mesopotamiji, Kini, Indiji, Persiji, Egiptu, u antičkoj Grčkoj i Rimu, a potom i u srednjem veku kada su kao tamnice upotrebljavane razne tvrđave, podrumi, lagumi i bunari i sa nepodnošljivim uslovima života (Stevanović, 2008:15). U takve tamnice zatvarani su ljudi na osnovu tajnih kraljevskih zapovesti, takozvanih *Lettre de cachet*¹⁰ (Moriss & Rothman, 1998).

Kanonsko pravo je predviđalo disciplinsku kaznu upućivanja u manastirski zatvor. U periodu od XIII–XV veka pojavljuje se kazna zatvora, po gradskim pravima, koja se izdržavala u podrumima gradskih većnica, gradskim tvrđavama i sličnim mračnim mestima usled kojih su i dobili naziv tamnice. U *Dušanovom zakoniku* se pominju tamnice za pojedince u koje se dospevalo naredbom cara. Sve nam ovo govori da zatvor kao kazna i kao institucija za izdržavanje ili čekanje na kaznu postoji odavno, o čemu svedoči i pojava posebnih termina u pravima pojedinih država za označavanje zatvora, kao mesta lišenja slobode (Stevanović, 2008:16). Ti najstariji oblici zatvaranja nisu imali karakter izdržavanja kazne u savremenom smislu. Oni su imali specifičan karakter, drugačiji od današnjeg i služili su, pre svega, za pritvaranje zločinaca do konačne presude ili do izvršenja telesnih kazni ili pogubljenja. Cilj tog pritvaranja je bio da se spreči bekstvo ljudi koji su počinili neki zakonom ili običajima kažnjivi delikt. U tim zatvorima prestupnici su čekali ili na izricanje kazne od strane sudije ili na njeno izvršenje. O karakteru takvih zatvora govorio je i poznati rimski pravnik Ulpijan koji je isticao princip po kome "*Zatvori treba da služe samo za pritvaranje, a ne za kažnjavanje*".

Prema tome, kao što upozorava Fuko u svom čuvenom delu *Nadzirati i kažnjavati* (Fuko, 1997) ne može se izričito tvrditi da u ovom periodu nije bilo kažnjavanja zatvaranjem. Ova kazna je postojala, ali samo u

¹⁰ Pismo koje predstavlja direktno kraljevo naređenje, koje potpisuje kralj i zatvara svojim kraljevskim pečatom - *cachet*.

izuzetnim slučajevima, kao usputna mera koja nije činila krucijalni deo sistema kažnjavanja. Glavne kazne bile su smrtna kazna, različiti oblici telesnog kažnjavanja i imovinske kazne, dok kazna lišenja slobode nije postojala *per definitionem*. Dešavalo se, premda veoma retko, da se osuđeni na smrt, iz političkih razloga, ostavi u životu i osudi na doživotnu robiju. Tek za vreme Karla V, 1532. godine, pojavljuje se kazna lišenja slobode u zatvoru nazvanom "Karolina" u kojem je prvi put ustanovljena kazna doživotnog zatvora (Moriss & Rothman, 1998). Stanje u zatvorima toga doba je bilo izuzetno teško i smatralo se da je smrtna kazna daleko blaža od doživotnog zatvora, jer je prekraćivala muke i patnje koje su osuđeni na doživotnu robiju trpeli. Prema dostupnim podacima (Roth, 2006; Stevanović, 2010), smatra se da je prvi zatvor osnovan 1553. godine u Engleskoj, u Londonu, preciznije u dvorcu Brajrdvel (Bridwell) koji je prepravljen za zatvor za skitnice, neradnike, beskućnike i prosjake koji su ugrožavali red i mir. Kasnije, ovaj zatvor je služio i za utamničenje ljudi koja su počinili neki od prestupa za koje je zatvor bila zakonom predviđena sankcija. Godine 1659. osniva se zatvor u Amsterdamu, potom 1697. godine u Lipeku, Bremenu i Dansingu, a polovinom XVIII veka i zatvor za dečake u Hamburgu. U ovim ustanovama bio je predviđen obavezan rad osuđenih kao i nadoknada za taj rad. Po ćelijama je bilo smešteno od četiri do dvanaest osoba, pri čemu je u jednom krevetu spavalo po dva ili tri zatvorenika a uprave su imale ovlašćenja, u slučaju dobrog vladanja osuđenika, da ih mogu otpustiti iz ustanove ranije. Režim boravka je bio u funkciji zabrana i obaveza sa neprekidnim i strogim nadzorom (Roth, 2006; Stevanović, 2010).

Papa Klement XI (*Papa Klementi XI*) 1703. godine osniva dečiji zavod Sv. Mihajila (*San Michele*), u kojem su bila smeštena deca koja su inklinirala prestupničkom ponašanju, pa se smatralo da bi prema njima trebalo preduzeti mere specijalnog vaspitanja da ne bi postali delinkventi. Na vratima zavoda pisalo je: "Nije dovoljno zle ljude kažnjavati kaznama, treba ih prevaspitavati", što bi ukazivalo na to da je takav zavod mogao imati vaspitni karakter (Živanović, 1937). Godine 1759. Marija Terezija osniva u Milanu popravni dom sa 140 ćelija, a u Holandiji 1775. godine *Vikont Viler* osniva veliki *popravni dom* koji je često bio hvaljen od evropskih pravnika toga doba. Zatvaranje kao kazna je primenjivana u vreme povećanja broja zločina i zločinaca, a u periodu između XVI i XVIII veka, zbog pomanjkanja radne snage, za potrebe lokalne privrede izricana je i za lakša krivična dela. U Engleskoj se, počevši od XVIII veka, primenjivala kazna zatvora za silovanje, a u Danskoj se mogla izreći kazna doživotnog zatvora za ubistvo. Ove kazne su bile retke i izuzetne i više su imale administrativni karakter nego što su predstavljale običaj u sistemu kažnjavanja.

U periodu od XV–XVII veka ubrzano se u većini evropskih zemalja formiraju razne ustanove za smeštaj skitnica, prosjaka i prestupnika koji se javljaju u masovnim razmerama, kao posledica migracija iz sela u gradove. Kao rezultat velikih migracija i nedostatka posla u gradovima, ti ljudi su u cilju obezbeđenja egzistencije, izvršavali različita krivičnih dela. Neki od njih su počeli čak i profesionalno da se bave kriminalom što je stvorilo nove socijalne probleme. Državna vlast se našla pred zadatkom da zaštiti društvo od ove pojave. Iz tih razloga širom evropskih zemalja počele su da niču ustanove za zatvaranje, a posebno u Engleskoj, Nemačkoj, Holandiji i Francuskoj. Objekti su mahom bili napušteni srednjevekovni zamkovi i manastiri koji su pretvarani u ustanove za rad, sa ciljem da navedene kategorije ljudi privuku na neku radnu aktivnost (Moriss & Rothman, 1998).

U početku, u ove novoformirane ustanove su se primale samo skitnice i prosjaci. Kasnije, u prvoj polovini XVII veka, započinje diferenciranje tih ustanova. Neka "popravilišta" počinju da primaju samo prestupnike, dobijajući tako funkciju pravih kaznionica ili zatvora za osuđenike. Na toj osnovi se u Engleskoj formiraju dve vrste takvih ustanova – kazneni zavodi i popravni domovi. U kaznene zavode upućivane su skitnice i prosjaci, koji su bili sposobni za rad i pokazivali želju da rade, a u popravne domove ljudi sposobni za rad koji nisu ispoljavali interes da bilo šta rade. Tako se u XVI i XVII veku zatvaranje pojavljuje kao prelazni oblik u odnosu na kaznu zatvora XVIII veka (Stevanović, 2008; Stevanović, 2010). Za ove ustanove može se reći da su težile da osposobe navedene kategorije ljudi za obavljanje određenih poslova i da ih tako odvrate od kriminalnog ponašanja. U tome je sadržana i ideja popravljanja i tretmana kao humanistička reakcija u odnosu na ranije postupanje i mere prema zatvorenicima.

U XVI i XVII veku, uporedo sa razvojem prirodnih nauka, razvija se i filozofija koja se oslobađa skolastičkih stega. Ta tendencija se odrazila i na razumevanje prava i države. Filozofi toga vremena poput Bekona, Hobsa, Dekarta, Loka, Rusoa etc. su postojećim idejama i sistemima krivičnog prava pružili nove filozofske temelje i principe. Bekon je kritikovao tadašnje svirepo zakonodavstvo i zahtevao je da se reformom uspostavi pravo koje bi bilo od društvene koristi. Lok, kao predstavnik nove buržoasko-demokratske vladavine, postavlja u krivično-pravnoj oblasti princip zakonitosti prema kojem samo zakon može da bude osnov kažnjavanja, a zakonom se mora garantovati jednakost građana. Lok sugerše da treba da postoji srazmera između težine dela i težine kazne. Veliki doprinos razvoju krivičnog prava u XVIII veku dali su francuski filozofi Monteskije, Ruso, Volter, Didro, Helvecius, Holbah, Lametri i drugi koji su u svojim delima ustali protiv sudske samovolje, feudalnog apsolutističkog

krivičnog pravosuđa kao i svireposti i verske netolerantnosti. Francuski prosvetitelji su se, između ostalog, zalagali za humanizaciju krivičnog pravosuđa. Pod uticajem ovih ideja, Bekarija je napisao već pominjanu knjigu *O prestupima i kaznama*, koja je donela nove humanističke ideje. Kao što je poznato, Bekarija napada primenjivanje svirepih kazni i predlaže usvajanje kazne lišenja slobode sa prinudnim radom pri čemu insistira na striktnom poštovanju načela zakonitosti u krivičnom pravosuđu. Takođe, kao što je već spomenuto, Bekarija prvi ističe važnost ideje prevencije, prema kojoj se kazna primarno ne primenjuje zbog izvršenog krivičnog dela, već da se ono ne bi izvršavalo i ponavljalo u budućnosti. Polazeći od tih ideja, on je predložio novi kazneni program u kojem predviđa zatvaranje prestupnika u popravnim domovima i zatvorima, smatrajući da je to najbolji put prilagođavanja kazne izvršenom krivičnom delu. Volter je takođe osuđivao kaznu kao vendetu i zahtevao je da se usvoji, kao osnovni kriterijum pri kažnjavanju, načelo korisnosti za društvo, pri čemu se korist može postići primenjivanjem kazne lišenja slobode s prinudnim radom i individualizacijom kazne.

Kao što smo videli, zatvori postoje još od vremena začetka prvih država ali o tim zatvorima postoji veoma malo pisanih svedočanstava¹¹. Kao standardne termine za zatvore Rimljani su upotrebljavali termin "*capito*" ili "*in vinculis*"¹². Nemci "*Gefangnis*", Francuzi "*captivité*"¹³, a kasnije *prison*"¹⁴. U literaturi ne postoje opisi zatvora iz srednjevekovnog perioda, osim što se zna da su se tamnice uglavnom nalazile u podrumima i lagumima tadašnjih zamkova i utvrđenja feudalnih vladara. Na žalost, mnogi srednjevekovni zamkovi, a posebno vojna utvrđenja su dugo ostala u upotrebi kao zatvori, jer su vlastodržcima omogućavali izbegavanje troškova za zidanje novih zatvora, sa jedne strane, i bezbedno čuvanje zatočenika od bekstava, sa druge strane.¹⁵

Sa promenom krivičnih zakonodavstava, pod uticajem ideja Francuske revolucije u Evropi, a kasnije i u drugim delovima sveta menjao se broj inkriminacija kao i načini kažnjavanja prestupnika, sa tendencijom smanjenja drastičnih kazni i predominantnog kažnjavanja prestupnika

¹¹ Poznato je, na primer, da je Sokrat bio zatvoren do momenta kad je popio otrov od kukute, ali nam ni Platon ni bilo koji pisac toga doba nije opisao izgled toga zatvora.

¹² Latinska sintagma koja znači *U lancima*.

¹³ Francuska imenica koja znači *Ropstvo*.

¹⁴ Francuska imenica koja znači *Zatvor*.

¹⁵ Niška tvrđava je, na primer, služila kao zatvor sve do početka dvadesetog veka, tačnije do 1903. godine, kao i mnoge druge slične građevine kod nas i u svetu. Neke od njih su u mnogim evropskim zemljama i danas u upotrebi, ali osavremenjene i primerene današnjim potrebama (Nikolić, 2005)

kaznama zatvora. To je, međutim, dovelo do uvećanja broja osuđenika i problema njihovog smeštaja, te su morali da se adaptiraju postojeći i zidaju novi zatvori ili da se prestupnici deportuju u novootkrivene i osvojene prostore i kolonije.

Tako se u celom svetu izdiferenciralo nekoliko arhitektonskih modela u zidanju zatvora, koji su uvek zavisili od načina izvršenja kazne zatvora, odnosno od tretmana osuđenih lica.

"WHY PRISONS" ILI O ZATVARANJU KAO METODU IZOLACIJE PRESTUPNIKA

Mračno je u ćeliji isto kao što je u srcu mračno¹⁶

Oskar Vajld

Pojam zatvora se standardno definiše kao izolovani zatvoreni prostor sa namenom da se nekom pojedincu ili grupi ograniči kretanje bez odobrenja onih koji imaju kontrolu i vrše vlast na određenoj teritoriji. Suština zatvaranja sastoji se u lišenju prava na slobodno kretanje pojedinca ili grupe iz ma kojih razloga koji su na takav korak naveli onoga ko nekoga zatvara: da ga zadrži do suđenja, do izvršenja smrtne kazne, do izvršenja vremenski ograničene kazne, do isplate duga ili slično. Zatvor, ma kakvog izgleda bio, ima višestruku namenu koja zavisi od cilja samog zatvaranja pri čemu je taj cilj određivao i arhitekturu zatvora, tj. vrstu građevinskog materijala, stepen i vrstu zaštite, broj, izgled i obuku onih koji taj posao obavljaju, rukovođenje tim zatvorom i kontrolu od strane osnivača: cara, kralja ili predsednika i parlamenta, vlade, ministarstva ili drugih na koje je delegirano ovlašćenje za taj posao. Poznato je, takođe, da su postojali i da još uvek postoje i ilegalni privatni zatvori u kojima različiti moćnici drže ili zadržavaju svoje neprijatelje ili političke protivnike. Pri tome, razume se, ne mislimo na privatizovane zatvore u nekim zemljama, kao što su SAD, Engleska, Australija i druge, jer je proces privatizacije obavljen *lege artis*, sa zadržanom relativnom kontrolom države nad njihovim radom.

¹⁶ Pisao je Oskar Vajld iz zatvora (Reading Gaol, zatvor u Redingu, Berkšajr)

Prvi zatvori modernog doba u kojima su se izdržavale kazne zatvora, a nisu služili samo kao pritvor do smaknuća ili progonstva, poznati su u penologiji kao *sistem zajedničkog zatvora*. Ti zatvori su bili namenjeni svim kategorijama prestupnika, bez obzira na pol, uzrast, zdravstveno stanje i druge faktore. Arhitektura za takve zatvore nije bila posebno bitna, osim da su dobro ograđeni u cilju sprečavanja bekstava. U takvim uslovima je tortura nad zatvorenicima bila osnovni vid tretmana i to kako od čuvara, tako i od samih osuđenika. Kockanje, tuče, prostitucija i seksualno aberantno ponašanje bili su sastavni deo življenja zatvorenika, a uz očajne higijenske uslove i oskudnu ishranu, masovna poboljevanja i smrti osuđenih bili su strašna svakodnevnica. Takvo stanje stvari je, međutim, izazvalo regovanje sredine, a posebno humanista i zatvorskih reformista, kao što su Hauard i Bentam u Engleskoj, Mirabo u Francuskoj i drugi (Nikolić, 1996).

Kako to obično biva u ljudskom postupanju kada je doživljaj krivice u pitanju, iz jedne krajnosti se išlo u drugu, pa su reformisani zajednički zatvori za osnovu imali potpuno i striktno odvajanje osuđenika od drugih osuđenika. Tako je, zapravo, započela era pravnog regulisanja sistema izvršenja kazni zatvora, a pod jakim uticajem reformista i, a posebno Americi, kvekerskog religioznog učenja i shvatanja čoveka. Započela je, dakle, era *ćelijskih sistema*, od kojih su Pensilvanijski ili Filadelfijski i Oburnski sistem najpoznatiji.

Pensilvanijski ćelijski sistem je nastao u SAD-u u gradu Filadelfija, Pensilvanija, pa je zbog toga još poznat i kao Filadelfijski sistem. Naime, u ovom gradu je izgrađen prvi takav zatvor davne 1790. godine. Ovo je prvi pravno regulisani sistem, što podrazumeva unapred i striktno određena prava i obaveze kako zatvorske službe tako i zatvorenika. Budući da je osnovna ideja tako regulisanog sistema zasnovana na kvekerskom religijskom shvatanju, po kome je čovek po prirodi dobar i da i najokoreliji kriminalac može moralno da se preporodi kroz rad i razmišljanje u samoći o onome što je počinio, ovde je zapravo reč o prvom organizovanom pristupu ideji resocijalizacije prestupnika.

Sušтина ovog ćelijskog sistema je potpuno odvajanje osuđenika u zasebne ćelije, danju i noću, kao i u svim okolnostima za vreme izdržavanja zatvorske kazne. Time se nastojalo da se izbegnu negativni aspekti dotadašnjeg zajedničkog zatvaranja i negativnog međusobnog uticaja osuđenih. Za svakog osuđenika je, zbog toga, izgrađena zasebna ćelija u kojoj je on zatvaran i u kojoj je, uz Bibliju i razmišljanje o svom prestupu i sebi, trebalo da se moralno preporodi i pokaje. Zatvorska arhitektura je zbog toga pretrpela radikalnu promenu, jer je trebalo razrešiti pitanje smeštaja velikog broja osuđenika u striktno definisanim uslovima.

Ogradni zidovi su kao prepreka za bekstvo time izgubili dominantni značaj, a akcenat se pomerio ka unutrašnjoj bezbednosti i sprečavanju kontakata među osuđenima. Problem je razrešen tzv. koridorskim ili kasarskim sistemom gradnje zatvora, sa nizom ćelija po spratovima i blokovima. Da bi se svaki kontakt među osuđenima onemogućio, zatvorske vlasti nisu dozvoljavale nikakav rad osuđenika, iako su Kvekeri to zahtevali, jer je njihov vrednosni sistem zasnovan upravo na radu čoveka kao njegovoj imanentnoj potrebi. Rigidnost zatvorskih vlasti se manifestovala čak i pri izvođenju osuđenih na misu i šetnju; tom prilikom su im stavljali maske na lice. Odvojenost osuđenika od drugih osuđenika je na taj način dovedena do maksimuma.

Dobre namere, kao što znamo, nemaju nužno i dobre posledice, pa se zalaženjem u drugu krajnost u odnosu na zajednički zatvor, otišlo u nešto što tadašnja saznanja o čoveku nisu mogla da predvide. Čovek, naime, ima prirodnu potrebu da bude okružen drugim ljudima i da strukturira vreme u radu ili komunikaciji sa drugim ljudima i, naravno, da nekome pripada. Usamljenost predstavlja veliku frustraciju, a kod nekih individua strah od samoće može dobiti i karakter psihoze. U tom kontekstu su posledice ćelijskog izdržavanja kazne bile katastrofalne po mentalno zdravlje osuđenika, te su mnogi od njih izvršili samoubistvo ili su poludeli, umesto da su se moralno preporodili ili pokajali. Ubrzo su zatvorske uprave usled toga prešle na manje rigidan tretman, pa su osuđeni mogli da rade preko dana, premda su i dalje ostali bez ikakve komunikacije sa drugim osuđenima, osim sa službenicima, lekarem i sveštenikom.

Poboljšanja ovog sistema nisu dala dovoljno dobre efekte, pa se od njega postepeno odustajalo već negde od 1850. godine,¹⁷ iako je po tom modelu u Americi i Evropi već bilo izgrađeno preko 100 zatvora. Međutim, posledice koje je ovaj sistem ostavio na kasniji razvoj penoloških sistema su vidljive sve do današnjih dana, jer su svi kasniji sistemi zadržali ćelije u ovom ili onom vidu i nameni. Neke zemlje su pod vidom shvatanja slobode i autonomije pojedinca i njegovog prava da bude sam, a time i zaštićen od drugih, zadržale ovaj sistem u nešto modifikovanijem vidu sve do danas, posebno kada se radi o pritvoru i kaznama zatvora za teške prestupnike kao i za organizovani kriminal.

Oburnski ćelijski sistem je dobio naziv po gradu Oburnu u državi Nju Jork u Americi. Prvi takav zatvor je izgrađen 1819. godine, na temelju kritika prethodnog ćelijskog sistema. On je predstavlja modifikaciju Pensilvanijskog sistema, jer je, za razliku od prethodnog, osuđenima bilo dopušteno da

¹⁷ Ovaj sistem je, na žalost, ostao na snazi u državi Pensilvanija sve do 1913. godine (Nikolić, 2005)

rade i da se osposobljavaju za određena zanimanja, kako bi se po izlasku iz zatvora lakše uključili u socijalni život zajednice. Međutim, od prethodnog sistema je zadržan način smeštaja osuđenih lica, dakle, i arhitektura zatvora, pa su osuđeni i dalje bili distribuirani po ćelijama nakon obavljenog rada. Takođe je osuđenima, kao u prethodnom sistemu, bilo zabranjena bilo kakva komunikacija sa drugim osuđenima, uključujući i neverbalnu komunikaciju gestovima ili mimikom. Zbog toga je ovaj sistem poznat i kao *sistem ćutanja*.

Način funkcionisanja ovog sistema je bio određen tako da je osuđenima kada su izvođeni na rad ili misu bilo zabranjeno i da se gledaju, a da bi se to sprečilo na glavu im je stavljana kapa sa velikim obodom, nalik na kapuljaču, pa je ovaj sistem poznat i kao *sistem kapuljača*. Svaki prekršaj ovih zabrana bio je strogo kažnjavan, jer je zadatak bio isti: da se onemogućiti negativan uticaj osuđenog na osuđenog, kao i poznanstvo sa drugim osuđenima, kako se po izdržanoj kazni ne bi udruživali radi činjenja novih prestupa.

Rezultati u "moralnom preporodu" ili prevaspitanju osuđenika nisu bitno izmenjeni ni ovim poboljšanim ili mekšim ćelijskim sistemom, jer je osnovna potreba ljudi za pripadanjem i interpersonalnim komunikacijama bila prekinuta i zabranjena. Rad osuđenih je ipak uneo neki smisao u strukturiranje vremena, kao u poslednjoj varijanti Pensilvanijskog sistema, ali se nije suštinski razumelo šta komunikacija među ljudima znači za sve ljude, čak i kada su oni teški kriminalci. Dozvoljena komunikacija sa službenim licima, lekarom i sveštenikom nije mogla da zadovolji te imanentne ljudske potrebe, niti da pokaže realnu sliku onoga što je, navodno, u tim razgovorima i "usmeravanjima" postignuto. Zbog toga se, na osnovu stečenih iskustava iz primene ovih sistema i psiholoških znanja o prirodi čoveka pristupilo daljim reformama zatvorskih sistema, a time i njihovom arhitektonskom prilagođavanju novim potrebama.

Razvoj društvenih nauka krajem devetnaestog veka, ali i negativne posledice ćelijskih sistema izvršenja kazne zatvora, uticali su da se razumevanje čoveka sve više distancira od dogmatskog religijskog učenja da je čovek grešan po rođenju i da se jedino ispaštanjem zadobija oprostaj i pokajanje. U to doba su tzv. *progresivni sistemi*, od kojih su najpoznatiji Engleski i Irski progresivni sistem, te Makonokijev bodovni sistem i Klasifikacioni sistem. Ova dva poslednja sistema, zapravo, i nisu u bukvalnom smislu sistemi, jer nisu opstali u praksi zemalja gde su nastali i još manje u drugim zemljama, ali su u istorijskom pamćenju zabeleženi kao interesantan pokušaj.

Engleski progresivni sistem je nastao u Velikoj Britaniji 1853. godine, ergo, tridesetak godina od nastanka Oburnskog sistema. Suština ovog sistema je bila u progresiji osuđenika od lošijeg ka boljem tretmanu u zatvoru uz mogućnost uslovnog otpuštanja na slobodu. Sam sistem je podrazumevao tri faze u izdržavanju kazne, čija dužina trajanja nije bila unapred određena i direktno je zavisila od procene ponašanja osuđenika tokom izdržavanja kazne i procene da li se tokom izdržavanja kazne u dovoljnoj meri "popravio", da bi se sa izvesnim stepenom izvesnosti moglo očekivati da po svom otpuštanju više neće vršiti slične prestupe. Zbog jakog uticaja prethodnih čelijskih sistema ali i zbog otpora socijalne sredine za drugačiji tretman, ovaj, kao i naredni progresivni sistem nije mogao da se oslobodi čelijske faze. Otuda je prva faza bila čelijska, s tim što je osuđenik, za razliku od prethodnih sistema, mogao na osnovu svog ponašanja da dobije pogodnosti u vidu otvorenih vrata na ćeliji, bolju hranu, knjige za čitanje i čak da izučava neki zanat. Druga faza je bila faza zajedničkog izdržavanja kazne, što je podrazumevalo da su osuđenici smeštani u zajedničke prostorije, u kojima su kreveti bili odvojeni samo pregradama. U ovoj fazi osuđenici su zajednički radili u proizvodnim pogonima ili svojim sobama, a od zalaganja i vladanja koje se bodelo zavisilo je napredovanje iz razreda u razred, odnosno iz kategorije u kategoriju. U praksi je to značilo da su svi osuđeni po izlasku iz čelijske faze razvrstavani u određene kategorije i podkategorije, koje nisu mogle međusobno da se mešaju i kontaktiraju, a od zalaganja i vladanja je zavisilo njihovo dalje napredovanje. Pri tome, napredovanje iz kategorije u kategoriju nije zavisilo samo od volje upravnika ili službenika već od propisom uređenih normativa u kojima se taksativno citira šta sve osuđenik mora da ispuni. Treća faza je predstavljala apsolutnu novinu u istoriji izvršenja krivičnih sankcija, jer je predviđala mogućnost uslovnog otpuštanja osuđenog lica u zavisnosti od njegovog vladanja i zalaganja. Uslovno otpuštanje je, faktički, bilo dalje izdržavanje kazne na slobodi, sa striktnim obavezama osuđenika za taj period koji je mogao i da se opozove u slučaju kršenja obaveza. Suština je zapravo bila da se priprema osuđenog za otpuštanje na slobodu nije sastojala samo u prinudnom primernom vladanju i zalaganju osuđenog, već u identičnom ponašanju u vanzatvorskoj socijalnoj sredini. Time se ciljalo na dva efekta: dobro ponašanje osuđenika za vreme izdržavanja kazne i isto takvo ponašanje na slobodi, ali, za prvo vreme, pod kontrolisanim uslovima. Implicitno je osuđenik od samog početka izdržavanja kazne bio izložen uticajima onih koji su sa njim radili: propovednika, stručnog instruktora i drugih, bez da se strahovalo od negativnih uticaja drugih osuđenika, budući da je sasvim izvesno on takve kontakte i uticaje ne može da izbegne ni van zatvora.

Irski progresivni sistem je nastao gotovo u isto vreme kao i Engleski progresivni sistem, jer ga je engleski kapetan Valter Groffton uveo u Irskoj već naredne 1854. godine. Glavni razlog je bila ideja da je prebrzi susret osuđenika sa slobodom bez odgovarajuće pripreme verovatan uzrok recidivizma i onih osuđenika koji su već puštani na uslovni otpust. Zbog toga je uvedena samo još jedna faza u odnosu na Engleski progresivni sistem: treća faza ili faza slobodnjaka, a uslovno otpuštanje je postalo četvrta faza ovog sistema. Svi drugi elementi i faze Engleskog sistema su zadržani, od ćelijskog ustrojstva do uslovnog otpuštanja. U penologiji se ovaj sistem naziva i *sistemom gelendera*, zbog specifične arhitekture zatvora koja je namenjena upravo toj prvoj ćelijskoj fazi u oba sistema.

Razlika između Irskog progresivnog sistema i Engleskog sistema ili "kvalitet više", kako smo već naveli, jeste u toj trećoj fazi prilagođavanja osuđenog u uslovima poluslobode za slobodu, odnosno uslovni otpust. Ova polusloboda u zatvorima je bila sprovedena na zatvorskim ekonomijama ili radilištima, gde su osuđeni bez stražara obavljali poljoprivredne ili stočarske poslove, pripremajući da se samodisciplinom naviknu na ono što ih očekuje po izlasku iz zatvora. Nakon toga je, u ovom sistemu, dolazila četvrta faza, odnosno faza uslovnog otpuštanja.

Irski progresivni sistem je imao veliki odjek u celom svetu, jer je obećavao neke nove moguće efekte, koje dotadašnje drakonske sankcije i nehuman tretman prestupnika u istoriji nisu imali. Taj sistem je prihvaćen u svim zemljama Evrope i Amerike a kasnije i širom sveta, sa nijansama koje specifičnosti partikularne zemlje zahtevaju. To je, sledstveno, dovelo i do promene arhitektonskih rešenja u građenju novih zatvora ili adaptaciji starih. Naime, dok je za ćelijske sisteme koridorski sistem imao smisla i prednosti, za drugu i sledeće faze progresivnih sistema koridorski sistem nije više bio u funkciji, budući da je kategorije i podkategorije osuđenih trebalo razdvajati. Tako je nastao *paviljonski sistem* u zatvorskoj arhitekturi. Za prvu ćelijsku fazu izvršenja kazne zatvora sagrađeni su posebni paviljoni po sistemu gelendera, a za drugu i treću fazu posebni paviljoni u zatvorenom i poluotvorenom delu zatvora. U Kraljevini SHS od 1918. godine, a potom u Jugoslaviji su nasleđena dva sistema: u ex-austrougarskom delu (Slovenija, Hrvatska, BiH i Vojvodina) Irski progresivni sistem, a u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji turski. Objedinjavanje sistema je završeno 1934. godine, kada je u KPD-u u Nišu završen II paviljon i u Zabeli VII paviljon za prvu ćelijsku fazu i po sistemu gelendera, kako je to bilo propisano u Irskom progresivnom sistemu (Nikolić, 2005). *Turski sistem* koji postoji još iz vremena Osmanlijskog

carstva¹⁸ je praktično sistem zajedničkog zatvora što znači da su sobe za zatvorenike bile velike i prenatrpane, poput pitoresknih opisa u Andricevoj *Prokletoj avliji* ili *Zapisima iz mrtvog doma* Dostojevskog. Atmosfera u zatvorima se nije bitnije razlikovala od bilo kog drugog zatvora osim po lošim zdravstveno-higijenskim uslovima. Zatvorenički milje i socio-kulturne osobenosti zatvorske zajednice, kako je opisao Dostojevski, nije promenjen ni do danas, jer ljudi u totalnim ustanovama uvek pate na sličan način zbog uvek istih deprivirajućih ili frustrirajućih faktora. Neki teoretičari drže da je zajedničko zatvaranje ipak bilo humanije nego bilo koji ćelijski sistem (Pensilvanijski, Oburnski ili slični). Kasnije modifikacije ili spajanje ćelijskih i zajedničkih zatvorskih uslova, kakav je bio *Irski progresivni sistem* davao je više perspektive zatvorskim upravama za efikasnije upravljanje i modelovanje zatvorske zajednice, a zatvorenicima bolje bezbednosne i zdravstveno-higijenske uslove.

Makonokijev i *Klasifikacioni sistem* se ne mogu u bukvalnom smislu smatrati sistemima, jer osim zatvora u kojima su jedno vreme primenjivani (*Makonokijev* na ostrvu Norflok kod Australije 1840. godine, a *Klasifikacioni* u Ženevi 1834. godine) nisu opstali izvan samih tih zatvora i trajali su samo za vreme do smenjivanja njihovih upravnika koji su takav sistem uveli (Nikolić, 1996). Međutim, oba ta "sistema" su veoma značajna sa aspekta humanizacije u izvršenju kazne zatvora a i u smislu kao preteča prevaspitne koncepcije. Arhitektonski uslovi za njihovu primenu su takođe bili paviljonski, budući da se *Makonokijev* sistem zasnivao na tri faze kao i ostala dva progresivna sistema, a *Klasifikacioni sistem* na razvrstavanje osuđenih prema osobinama ličnosti, kalendarskim i kriminogenim karakteristikama.

Savremeni zatvori i njihova arhitektura su takođe rezultat koncepcije po kojoj se kazne zatvora izvršavaju, a budući da je, uprkos osporavanja i vraćanja na staro, prevaspitna koncepcija još uvek zvanična koncepcija svih članica UN-a od 1955. godine, kada je doneta *Povelja o minimalnim pravilima u postupanju sa osuđenim licima*, savremeno izvršenje kazne zatvora se odvija po toj koncepciji, pa je i arhitektura tome prilagođena. Reč je o modifikovanom *Irskom progresivnom sistemu*, budući da je izbegnuta i zabranjena prva ćelijska faza i uvedeno je, pod uticajem psihologije, pre svega kliničke, ispitivanje ličnosti zatvorenika i klasifikacija osuđenika s obzirom na crte ličnosti. To je razlog usled kojeg više nisu bili potrebni paviljoni za ćelijsku fazu tipa gelendera, već odeljenja za ispitivanje ličnosti koja su dizajnirana na osnovu empirijskih znanja iz psihologije, a osuđenici su se razvrstavali prema kriterijumima testovnih

¹⁸ Sličan sistem je postojao i u Rusiji.

rezultata kliničko psihološkog ispitivanja. Ispitivanje ličnosti i klasifikacija osuđenih na osnovu toga, zahteva i paviljonsko arhitektonsko rešenje zatvora, ali, budući da je paviljonski sistem daleko skuplji za gradnju i održavanje, moderna arhitektura u ovoj oblasti je nekako spojila zahteve koncepcije izvršenja kazne zatvora sa mogućnostima gradnje, pa je u skoro svim zemljama gde je bilo pameti i mogućnosti, kao jeftiniji za gradnju i funkcionalniji za nadzor i održavanje, uveden tzv. *zvezda sistem*.

Sušтина ovog sistema je u tome da se iz jednog centra kontroliše nekoliko segmentovanih blokova sa različitim kategorijama osuđenih lica. To pojeftinjuje nadzor i kontrolu, jer smanjuje broj stražarskih mesta¹⁹ i omogućuje izolovanje bloka ako dođe do pobune, požara ili bilo čega drugog neželjenog. Kada se tome dodaju savremena sredstva video i barijernog nadzora i kontrole, onda je sasvim jednostavno izračunati smanjenje troškova nadzora i održavanja. Sistem je, doduše, povoljniji za smeštaj i obezbeđenje pritvora, a manje za prevaspitnu koncepciju kojoj više odgovara paviljonski sistem, ali, kao što znamo, novac u mnogim stvarima diktira uslove, pa i u izvršenju kazni. Zbog toga se kod nas i u svetu, tamo gde je moguće, pristupa adaptaciji zatvora za potrebe primene vladajuće koncepcije i tretmana osuđenih koje su na snazi u datoj zemlji.

Tako je, na primer, u niškom Kazneno-popravnom Zavodu koridorskog tipa od jedne zgrade namenjene grupnom izdržavanju kazne, posle prve faze *Irskog progresivnog sistema*, koja se sastojala od tri krila sa po tri sobe na tri sprata, nakon prve velike pobune osuđenika 1974. godine, adaptacijom napravljena tri odvojena paviljona sa po četiri sobe za spavanje, mokrim čvorom i sobom za dnevni boravak na svakom spratu i u svakom paviljonu.

Svaki paviljon je, tako, dobio svoje fizički odvojeno dvorište, sa prostorom za šetnju i sportske aktivnosti osuđenih. Nedavno je taj stambeni deo ponovo renoviran pregrađivanjem soba za po četiri do osam osuđenika i kupatilima u svakoj sobi.²⁰

¹⁹ Jedno stražarsko mesto, tj. punkt sa koga se kontroliše određeni blok ili prostor, povlači 5 stražara za 24-časovno pokrivanje prostora. Kada se u jednom zatvoru arhitektonskim rešenjem, na taj način, smanji broj stražarskih mesta, to znači smanjenje broja zaposlenih (Nikolić, 2005).

²⁰ Opširnije videti u Nikolić, 2005.

ZAKLJUČNI DISKURS: ZATVORENIČKI WELTANSCHAUUNG

*Ibi deficit orbis*²¹

Ovde je kraj sveta

La crainte suit le crime, et c'est son châtement

Strah prati zločin i to je njegova kazna

Volter²²

Nezavisno od stabilnosti sistema personalne organizacije pojedinca i njegovog osećanja sigurnosti na slobodi, ulazak u totalnu instituciju bitno utiče na percepciju sveta, pogled na svet, sistem vrednosti i kognitivne, emocionalne, voljne i moralne reakcije u najširem smislu. Autopercepcija, doživljaj sebe u novim okolnostima, takođe se situaciono menja, ponekad i drastično, što najčešće aktivira i složene odbrambene mehanizme čija je funkcija u suštini protektivna – oni štite ego od poplave anksioznosti i omogućavaju da se u uslovima "mortifikacije" (Goffman, 1961) nekako preživi.

Na brojne i složene napade na sopstveni identitet i ego, različite ličnosti različito reaguju. Načini suočavanja sa stresorima kojih u totalnim ustanovama praktično ima bezbroj, kao i načini na koje osoba pokušava da ih prevaziđe ili se sa njima izbori, različiti su, kao što se razlikuje i način na koji osoba reaguje na konfliktne situacije, bilo da ih izbegava, provocira ili biva mimo svoje volje uvučena u njih. Ulaskom u totalnu instituciju svet pojedinca i njegov *Weltanschauung*²³ nužno se menja bar za neko vreme,

²¹ Prema predanju, natpis na stenama "Heraklovih stubova", kako se u antici nazivao Gibraltar, gde je najomiljeniji heroj klasične mitologije, Herakle, došao da savlada diva Geriona koji je imao tri glave i tri tela. U Danteovom *Paklu* se javlja kao čuvar Osmog kruga.

²² François-Marie Arouet Voltaire

²³ Nemačka reč *Weltanschauung*, kovanica od *Welt* ("svet") i *Anschauung* ("pogled") odnosi se na globalnu percepciju sveta oko nas *grosso modo* i specifičan pogled na svet koji ima kognitivnu, emocionalnu, voljnu i moralnu komponentu uključujući i sistem vrednosti, za individu u važne životne i egzistencijalne teme, stavove prema njima kao i emocionalne reakcije na njih.

dok traje zatočeništvo, a najčešće i posle toga, pri čemu je to vreme relativno i varira i razlikuje se od pojedinca do pojedinca. Svaka institucionalizacija stvara izvestan oblik konflikta i tenzije između sveta koji je ostavljen kod kuće, izvan bedema institucije i sveta i novih uslova života koje striktno nameće institucija i njen formalni sistem. Kod svakog osuđenika se javlja svest o strašnoj diskrepanciji između sveta "u" i sveta "izvan" kao i egzistencijalni problem koji donosi promena iz statusa "biti izvan sveta institucije" u "biti unutrašnji deo institucije"²⁴. Svako zatvaranje u instituciju nužno povlači i izgradnju novog psihološkog potpornog sistema, budući da je prethodni potporni sistem koji je pojedinac imao na slobodi, drastično ugrožen: menja se njegovo telesno "ja" koje više nije slobodno u svojim aktivnostima i kretanjima, menja se svrha svakog poduhvata i ciljevi koji su bili važni pre zatočenja nužno zahtevaju redefinisavanje; menja se doživljaj pripadanja koji je univerzalna čovekova potreba, menja se referentni okvir za životne planove i, konačno, menja se kompletan unutrašnji psihološki prostor osobe i način na koji razmišlja – *Weltanschauung*.

Većina osoba u zatočeništvu prelazi na neki novi režim psihološkog funkcionisanja i stvaranja novog psihološkog potpornog sistema koji mu omogućuje da u novonastalim okolnostima snažnih stresova preživi. Na žalost, neki u tome ne uspevaju i dolazi do psihološke havarije, raspada sistema, dezintegracije ličnosti, gubljenja svake veze sa prethodnim identitetom, a ponekad je preplavljenost osećanjima bespomoćnosti, očajanja i bezperspektivnosti toliko intenzivna da može dovesti do suicida. Neki zatvori pokazuju zavidan nivo "kreativnosti" u stvaranju okolnosti koje su za njihove stanovnike apsolutno nepodnošljive, tako da im se čini lepšim i lakšim svaki izlaz, pa čak i umiranje u mukama od hemijskih otrova koje je pitanje njihovog egzistencijalnog izbora, nego život koji mu na tako tragičan način strukturiraju nosioci vlasti u formalnom sistemu totalne institucije, kao što je to npr. slučaj u pariskom zatvoru *La Santé*, čuvenom po strašnim i brojnim samoubistvima koja su se desila u sred prosvetene Evrope, u gradu svetlosti, na kraju dvadestog veka a koje je sjajno opisala lekarka koja godinama radila u njemu (Vasseur, 2000).

Degradacija, profanacija i svakodnevna i brojna poniženja u jednom momentu postaju neizdržljiva i osoba biva preplavljena osećanjem i snažnom potrebom da nepodnošljiva patnja nekako prestane i pribegava najdestruktivnijem mogućem rešenju – oduzimanju sopstvenog života. Lični identitet i "self" su ponekad tako duboko mortifikovani a status stigmatizovanog i etiketiranog tako težak za podnošenje da osoba za

²⁴ Naravno, mislimo na totalnu instituciju, prim. aut.

sebe ne vidi način da u tim okolnostima preživi ili veruje da tako nizak kvalitet života predstavlja negaciju života kao takvog i život prestaje da bude vrednost po sebi.

Oblasti autonomije ličnosti bivaju eliminisane procesima kolektivnog strukturiranja vremena "24/7"²⁵ svih dnevnih aktivnosti. Mnogi kanali komunikacije sa spoljašnjim svetom i životom kod kuće bivaju krajnje redukovani ili čak presečeni naglo i drastično, a u nekim slučajevima i apsolutno. Život sa hroničnom anksioznošću koja nastaje usled hiperinflacije propisa kojima osoba mora da se pokorava, svakodnevno poštujući formalne autoritete sistema, može dovesti do stanja hronične zabrinutosti u vezi sa posledicama eventualnog prekršaja nekog od pravila. Želja da se klone neprilika može rezultovati u svesnim naporima da se socijalizuju i solidarišu sa ostalim zatvorenicima da bi izbegli incidente koji se često pojavljuju u tim situacijama.

Zatvorska organizacija se najčešće definiše kao sistem koji je determinisan odnosom između predstavnika "čuvara" i "zatočenih", koja sadrži kao imanentnu latentnu komponentu sukoba koja uvek može da preraste otvorenu konfrontaciju. Dinamika ovog odnosa promovise princip "mi versus oni" (Johnson, 1987) i taj princip usvajaju i ukućani i stražari. Potencijal za nasilnu konfrontaciju je uvek prisutan i stvara hronično stanje tenzije između predstavnika formalnog sistema i stanovnika zatvora; ona se delimično može prevazići upotrebom različitih tehnika od strane menadžmenta i zatvorske administracije (Silberman 1978).

Osudeničko nasilje je samo po sebi multidimenzionalno i multifaktorsko i uključuje napade na relaciji osuđenik – osuđenik (uključujući i silovanje) sve do grupnih ili masovnih sukoba. Grupni konflikti se manifestuju kao individualni napad od strane jednog člana grupe osuđenika na člana druge grupe, kao konflikti unutar klanova ili kao međuetnički i međurasni sukobi koji ponekad dovode do erupcije kolektivnog nasilja.

Kolektivno nasilje se može javiti i kao rezultat akutnih osećanja deprivacija ili kao specifičan akt odbrane u odnosu na neki incident koji izazovu predstavnici penitencijarne administracije, a koji osuđenici doživljavaju kao eklatantno nasilje nad njima ili kršenje njihovih osnovnih ljudskih prava. Karakteristike institucije su uvek povezane sa individualnim i kolektivnim nivoom nasilja u zatvoru. Neke zatvorske zajednice su violentnije od drugih (Dilulio 1987, Jacobs 1976, Toch 1977, etc.) što zavisi od zatvorske zajednice osuđenika i stepena njihove organizovanosti kao i

²⁵ Dvadeset četiri sata, sedam dana u nedelji

grupne kohezivnosti, dostupnosti tretmana i obrazovnih programa, tipova socijalne kontrole koju sprovode predstavnici formalnog sistema, autopercepcije osuđenika, od nivoa frustracija i deprivacija kojima su izloženi kao i stepena u kojem se poštuju njihova ljudska prava.

REFERENCE

- (1) Beccaria, C. (1995) *On crimes and punishments and other writings*, Cambridge: Cambridge University Press (Originally published in Italian in 1764: Cesare Bonesana, Marchese Beccaria: Dei delitti e delle pene)
- (2) *Biblija ili Sveto pismo staroga i novoga zaveta*. Beograd: Izdanje britanskog i inostranog biblijskog društva
- (3) Dilulio, J. (1987) *Governing Prisons*. NY: Free Press
- (4) Fuko, M. (1997) *Nadzirati i kažnjavati*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci
- (5) Goffman, E. (1961) *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday Anchor
- (6) Grutzpalk, J. (2002) Blood Feud and Modernity. *Journal of Classical Sociology* 2 p. 115–134
- (7) Jacobs, A., James, B. (1976) *Stateville: The Penitentiary in Mass Society*. Chicago: University of Chicago Press
- (8) Johnson, R. (1987) *Hard Time: Understanding and reforming the Prison*. 2nd ed. Boston: Wadsworth
- (9) Kron, L. (2000) *Kajinov greh: psihološka tipologija ubica*. (Drugo, dopunjeno izdanje). Beograd: "Prometej" i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (10) Kron, L. (2008) Totalne ustanove i stigmatizacija. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. Vol. XXVII, broj 1-2: 171 /183
- (11) Kron, L. (2010) O jednom ozbiljnom životnom pitanju: prolegomena. U: Knežić, B. i Savić, M., *Oproštaj od života: poslednje poruke*. pp 17-23. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (12) Kron, L., Radovanović, D., Vučinić, B. (1993) O nekim posebnim okolnostima naučnog istraživanja u "totalnim" ustanovama. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. XXII:93-103
- (13) Morris, N. & Rothman, D. J., Eds (1998) *The Oxford History of the Prison: The Practice of Punishment in Western Society*. New York: Oxford University Press
- (14) Nikolić, Z. (1996) *Osnovi penologije sa sistemom izvršenja krivičnih sankcija*, Beograd: J.R. Braća

- (15) Nikolić, Z. (2005) *Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja* (drugo, dopunjeno izdanje), Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (16) Nikolić, Z. i Kron, L. (2011) *Totalne ustanove i deprivacije: knjiga o čoveku u nevolji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (17) Roth, M. (2006) *Prisons and prison systems: a global encyclopedia*. New York: Barnes and Noble
- (18) Silberman, M. (1978) "Dispute Mediation in the America Prison: A New Approach to the Reduction of Violence." *Policy Studies Journal*: 16-522-32
- (19) Stevanović, Z. (2008) *Otvoreni zatvori*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (20) Stevanović, Z. (2010) *Zatvorski sistem i tretman osuđenih lica u Srbiji*. Doktorska disertacija (neobjavljena). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
- (21) Toch, H. (1977) *Living in Prisons*. New York: Free Press
- (22) Trnavci, H. (1971) *Kanon Leke Dukađina*, Zagreb: Stvarnost
- (23) Vasseur, V. (2000) *Medecin Chef a La Prison De La Santé*. Paris: Le Cherche midi
- (24) Živanović, T. (1937) *Osnovi krivičnog prava*. Opšti deo, II knjiga. Beograd: Geca Kon

CRIMES, PUNISHMENT AND PRISON'S WELTANSCHAUUNG

Authors of this article argue that the way a society treats its prisoners can tell you much about its culture. The prison system is in a many respects an excellent prism through which to examine a particular culture. References to early prisons can be found in a number of ancient cultures. Several thousand years ago The Babylonians utilized places of imprisonment or Bit Kili for minor criminals as well as for slaves or foreigners. Classical Greece and Rome sporadically used a private prison or carcer privatus for individuals awaiting trial and executions. Ancient Athens had a prison called desmoterion or "the place of chains". The Old Testament reports the use of imprisonment by Egyptians, Philistines, Assyrians and Israelites. Jerusalem at least had a three prisons at the time of Nebuchadnezzar including Beth ha-keli or "house of detention"; Beth haasourim or "house of chains" and Bor which was little more than an underground cistern. In 1764 Cesare Beccaria published a brief but celebrated treatise Dei delitti e delle pene ("On Crimes and Punishments"); his work relentlessly protests against torture to obtain confessions, secret accusations, the arbitrary discretionary power of judges,

Zbornik IKSI, 1-2/2011 – L. Kron, Z. Nikolić, Z. Stevanović
„Prestup, kazna i zatvorenički Weltanschauung”, (str. 49-76)

the inconsistency and inequality of sentencing, using personal connections to get a lighter sentence, and the use of capital punishment for serious and even minor offenses.

Every prison has its own individuality. The strength of its subcultures depends on the idiosyncrasy of its individuality. Prison subcultures make up the relevant components of the prison world and prison's Weltanschauung.

KEY WORDS: ancient prisons / prison subculture / prison's Weltanschauung